

ցիք տառնալիք կրենն իրենց առաջնորդին՝ մամուռական ըլլալու... Ընդհանրապես աւելի պտտաշահ եւ օգտակար կերեւոյն որ եպիսկոպոսական արտուր Կալկարա փոխադրուի այն խնդրեցած ու աստուածաշարունակ երգմանն քուցած Զուղայէն. եպիսկոպոսական խշտանութեան զօրութիւնը անշուշտ աւելի դիւրաւ կրնայ Կալկարայէն տարածուիլ այն թագմարիւ Հայ ժողովրդոց վրայ որ Հնդկաստանի այլ եւ այլ քաղաքներուն մէջ կըրնակին :

« Առաջնորդին առնեալպիւրը շատ պատուական անձ մի է. իսկ պարսկերէն գրութեանց համար մոլլա մը կայ քովը. — Երկուքն ալ ամասկան քոշակ ունին :

« Մինչեւ մօտ ժամանակներս Զուղայեցոց եկամուտները յայտնապես կաւկասային իրենց Հնդկաստանն քնակող նայրենակիցներուն առատաձնութեամբը : Բայց մեզը որ եկամուտներուն այս աղբիւրը դադրեցա՝ երբ անձիմն լուր մը հրատարակուեցաւ. Կալկարայի նայրենն օրագրին մէջ որ իբր քէ անձանք մարդուն մէկը 5000 ոսկի տուեր է Զուղայեցոց ... : »

« ԱՍ. ՊԵՐՃԻԷ : »

« Ի Տփլիս, 15 նոյեմբերի 1854 : »

Պարոն Պերճիէին տուած տեղեկութիւնները քե-

պետ եւ ստոյգ կերեւեալն առնեալն կերպով, բայց ափսոս որ մեր փափաքանացը համաձայն մտերաման չեն : Կրօնական սկզբանց մերոց մէջ պաղկուն կողմանէ ըսածին ինչ աստիճանի միջոց ըլլալը չենք գիտեր. բայց Հնդկաստանի ճառաւ կղզիէն այս օրերս մեր ազգասէր Պ. Մանուկ Որդանանեան բարեկամին գրած թղթէն կրտսեններ ցաւագին սրտի որ եսին՝ մեր Զուղայեցի համազգիներն ալ ոչ սակաւ նշողութիւն եւ վնաս կըկրեն այն Հայերէն որ լատին կամ լատինաւոր քարոզաց խօսքերուն նտեսելով՝ գիրենց ուսումնորդական նորայրները կանադոն ու կարամարնէն, որով ու յատկութիւն կըզգոնեն զանոնք : Եւ երկրորդ՝ նոյն պարունին մեզի յուզարկած առաջնորդական եամակին օրինակին ալ կրտսեններ որ Պ. Պերճիէն ինչ որ Քաղկս սքրագան եպիսկոպոսին արքուն նսկողութեանն ու իր ժողովրդեան վրայ ունեցած նայրագութեամբը համար կըլնէ՝ ճշմարիտ է : Մասնաւորապէս մեզ անձամբ ալ նոյն սքրագանին նաւ ձանդորելու պատիւն ունեցած ըլլալով՝ միեզեղ եւ իրիմու խառստ քաղաքին Հայոց առաջնորդութիւն կըրէ, 1841ին. ուրախութեամբ կրտսեններ եսան վերոգրեալ տեղեկութեանն որ արդէն այն ժամանակէն իւր վրայ ստացած համարմունքնիս ստուգուեր է միշտ :

ՄԱՍՆԵՆ ԱՂԱՆԻՔԻՆ ՀԱՅՈՑ.

Փարիզու Ասիական Ընկերութեան առնեալպիւր Պ. Մօճի անունով հոգսկաւոր արեւելագետը այս տարի եւս յունիսի 25ին եղած տարեկան ժողովոյն մէջ ընդարձակ տեղեկութիւն մը տուեր է ընկերակիցներուն, ինչպէս որ սովորութիւն է : Այն տեղեկագրին մէջ մեր ազգին մատակարարեան վրայ ըսածը բեպետ եւ մանակաւ եւ անկատար բան է, մանաւանդ քէ մեր ընթերցողաց կերպով մը արդէն ծանօթ ալ է. — Պ. Տիւրքիէին առաջարկութեանը վրայ ըլլալուն, — սակայն անօգուտ չենք համարիր հազորդիլ զայն մերազնայց որպէս զի աւելի յորդորուին Պ. Տիւրքիէին դիտաւորութեանը օր մը առաջ կատարուելուն օգնելու :

Պ. Մօճիին ըսածը այս է .

« Հայոց մատակարարութեանը պատմիչներու կողմանէ ինչ աստիճանի հարուստ ըլլալը ամենուն յայտնի է. մեր բուրականին չորրորդ դարէն ի վեր անընդհատ շարք մը ունի պատմագրաց,

DE LA LITTÉRATURE ARMÉNIENNE.

M. J. Mohl, orientaliste distingué, secrétaire de la Société Asiatique de Paris, dans son Rapport sur les travaux du conseil de la Société pendant l'année 1855-1856, fait à la séance annuelle du 23 juin dernier, a parlé aussi de la littérature arménienne à l'occasion du projet de publication de la *Bibliothèque historique* par M. Dulaurier. Cette notice, quoique partielle et incomplète, nous semble mériter d'être reproduite : elle contribuera, nous l'espérons, à intéresser davantage nos compatriotes à la prompt exécution du projet du savant arméniste.

Voici cette notice :

« On sait combien la littérature arménienne est riche en historiens ; elle en possède une série non interrompue depuis le IVe siècle de notre ère, et la position particulière de leur pays leur donne une place à part dans

անկէջ ի գատ Հայոց երկրին զրիցը պատճառա՝ իրենց մատենագրութիւնն ալ մասնաւոր յատկութիւն մը ունի : Հայք օտար ազգաց վրայ ոչ երբեք մեծ ազդեցութիւն մը ունեցած են , բայց դժբախտաբար միշտ վերաբերութիւն մը եղեր է անոնց մէջ ու աշխարհակալ ժողովրդոց մէջ : Առնելով Պարսից հպատակ եղան , Հռովմայեցոց եւ Յունաց ձեռքը անցան , Արաբացոցմէ : Նուաճուցան , իրենց երկրին մէկ մասը խաչակիրներուն տակը ձգեցին , Մոզղոներէն եւ Թուրքերէն հարստահարեցան : Իրենց տարեգրութեանց հին մասին մէջ պահուած են ' Մասանեանց ժամանակը գրուած ու կորսուած գրքերու կտորներ : Եւ որովհետեւ Պարսից հպատակ էին , իրենց կառավարութիւնն ու Պարսից հետ ունեցած կոխիւններէն Պարսկաստանին վրայ այնպիսի բանկազին տեղեկութիւններ կառնուեք որ ուրիշ տեղ չեն գտնուիր :

« Հետեւեալ տասուերկու դարերուն մէջ , Հայոց պատմագիրներուն խօսքերովը կըստուգուին մահմետական ազգաց տարեգրութիւնները , վասն զի անոնց հետ պայքելու ստիպուած էին Հայք կամ պատերազմով կամ հպատակութեամբ , եւ այս ժամանակակից անընդհատ պատմութիւնները անբիւ տեղեկութիւններ կուտան մեզի յաղթական ազգաց վրայօք : Հայոց ազգասիրական հոգին՝ զոր միշտ ունեցեր են , զիրենք քիչ մը կարճատես երած է , շատ անգամ ճոխարան եւ ընտրութիւնէին քիչ . բայց նոյն հոգին իրենց պատմաբանութեան այնպիսի ոյժ մը եւ ազատութիւն մը կուտայ որ մէկալ պակասութիւնները աչքի չեն երևար : Հայերը արդէն իրենց պատմագիրներէն շատը հրատարակած են , եւ անոնցմէ մէկ քանին եւրոպացի գիտուններ բարգմաներ են . բայց Հայ պատմչաց ամբողջ հաւաքում մը դեռ տեղ մըն ալ չկայ . եւ ահա զայս ընել կըխոստանայ Պ. Տիւրքիէն այս օրերս հրատարակած յայտարարութեանը մէջ . միտքը դրեր է որ կարգաւ հրատարակէ այն պատմիչներուն բարգմանութիւնը , կարեւորները ամբողջ , մեկալնոց համառօտելով . եւ այսպէս ինչ որ խելք տվելու բան կայ այս մատենագրութեան մէջ՝ մէկտեղ հաւաքել :

« Առաջ մէկ հատոր մը ժամանակագրութիւն պիտի հանէ , որ իր մատենադարանին այլ եւ այլ մասանց կապը կըլլայ . յետոյ դեռ չելած կամ չբարգմանուած գրքերէն պիտի սկսի հրատարակել , եւ նախ Ստեփանոսի Ասողկայ

la littérature. Les Arméniens n'ont jamais exercé une grande influence sur les autres peuples; mais, pour leur malheur, ils ont été en contact perpétuel avec toutes les nations conquérantes: ils ont été sujets de la Perse, envahis par les Romains et les Grecs du Bas-Empire, soumis par les Arabes, entamés par les Croisés, opprimés par les Mongols et les Turcs. Dans la partie la plus ancienne de leurs annales, ils nous ont conservé des restes des livres persans, composés sous les Sassanides et perdus depuis longtemps; et, comme ils faisaient partie de l'empire persan, leur organisation et leurs luttes contre leurs suzerains nous donnent sur la Perse de précieux renseignements que nous chercherions en vain autre part.

« Pendant les douze siècles suivants, leurs historiens servent de contrôle constant aux annalistes des nations musulmanes avec lesquelles ils ont été obligés de vivre, soit en guerre, soit dans un état de dépendance, et cette série de relations contemporaines nous fournit une foule de faits sur l'histoire des peuples conquérants. L'esprit national des Arméniens, qui ne les a jamais quittés, les rend un peu étroits, souvent déclamatoires et peu critiques; mais il donne en même temps à leurs récits une vigueur et une indépendance qui dédommagent de ces défauts. Les Arméniens eux-mêmes ont publié un grand nombre de leurs historiens, et des savants européens en ont traduit quelques-uns; mais il n'existe nulle part un véritable corps d'historiens arméniens: et c'est ce que nous promet M. Dulauri dans un programme qu'il vient de publier. Il se propose de publier des traductions de la série complète de ces historiens, les plus importants en entier, les autres par extraits, et de réunir ainsi tout ce que cette littérature a à nous enseigner.

« Il commencera par un volume de chronologie, qui doit servir de lien et de point de rattachement à toutes les parties de sa *Bibliothèque*; ensuite, il donnera d'abord les ouvrages inédits ou non traduits, et, en premier lieu, l'*Histoire universelle* d'Étienne Assoghik.

ընդհանուր պատմութիւնը ի յոյս պիտի ընծայէ :

« Երէ գիտունները կամենան քաջալերել, այն քարգմանութեանց հաւաքմանն ետքը պիտի ելլէ նաեւ ընալրաց հաւաքումը Հ. Գ. Այվազովսիի Հայ վարդապետին խնամքովը :

« Այսպիսի հարկաւոր եւ տաճանելի ձեռնարկութեան մը յաջողիլուն որչափ ալ փափաքինք քիչ է :

« Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան աւետումը Հայ մը այն պատմութիւններէն մէկուն քարգմանութիւնը հրատարակեց որ Արարացոց Հայաստանի մէջ ըրած պատերազմաց ու յաղթութեանց պատմութիւնն է ի Ղեւոնդ վարդապետէ շարայրեալ, որ ուրբերոյ դարուն անծանօթ մատենագիրներէն մէկն է : Ղեւոնդ իւր գրքին վերջի մասին անցքերուն ժամանակակից եւ ակնատեսն է եղեր. ասով մեծ յարգ ունի, րայց ուրիշ կողմանէ շատ իմաստուն կամ հանճարեղ մարդ մը չէ. երկրին երբքին վիճակը խեղճ կերպով կըրացատրէ, լաւ ալ հմտակըցներ քէ ինչ էին այն քաղաքական երկպառակութեանց պատճառները որ առիթ կուտային Արարացոց ի Հայաստան արշաւելու. եւ գրքին երրորդ մասը բռնած է Լեւոն Խաւրացիին առ Օմար Բ գրած ատուածարանական միկնամակը, որ քերես վաւերական չէ. վաւերական ալ սեպուի, Հայաստանի պատմութեան հետ ամենեւին վերաբերութիւն չունի : Այսու ամենայնիւ, Ղեւոնդ պատմիչը այնպիսի մատենագիր մըն է որ իւր յայտնի ճշմարտախօսութեանը համար շատ յարգի է, եւ իւր սաստիկ հայրենասիրութիւնը իրեն բաւական պարծախօսութիւն մը կուտայ հայրենեաց քշուռութիւնները գրելու առնն՝ որոնց ակնատեսն եղած էր : »

Գ. Մօզիլն այս գրուածքին մէջ ըսած քանի մը խօսքերը յիշալի արժանի են մանրամասն քննութեան, գուցէ նաեւ տեղ տեղ ուղղագրութեան. րայց մենք ուրիշներու կըրողունք այն հոգը : Այսգափը միայն ըսեք որ նախ « Հայոց ազգասիրութիւնը գիրենք քիչ մը կարճատես ըրած է : » ըսելը չէնք կրնար ընդունել. վասն զի գիրենք որ մեր ազգին պատմագիրները անոր ներճակ ջափազանց ալ իրենց ազգին պարծանքները ծածկեր են միշտ, եւ ուրիշ ազգերունը հուշակեր են ամեն առնն աննախանձ կերպով : Երկրորդ, Ղեւոնդ վարդապետին վրայ դրած պակասութիւնները ըստ ամենայնի ուղիղ չենք ճանչնար, չենք ալ կարծեր որ լոկ գաղղիարեն քարգմանու-

« La collection des traductions sera suivie, si les encouragements du public savant le permettent, de la collection des textes par les soins d'un savant arménien, le R. P. Aivasovsky.

« On ne peut trop souhaiter le succès de cette importante et laborieuse entreprise.

« Un Arménien, M. Garabed Chahmazarian, vient de faire paraître la traduction d'une de ces histoires inédites, c'est l'*Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, par le Vartabed Léonce, auteur inconnu du *xiiie* siècle de notre ère. Léonce a été contemporain et témoin des événements qui remplissent la dernière partie de son livre, et c'est ce qui lui donne son importance ; car ce n'est d'ailleurs un homme ni très-savant, ni très-intelligent : il nous explique assez mal l'état intérieur du pays et les raisons des dissensions civiles qui ouvraient sans cesse l'Arménie aux invasions des Arabes, et un tiers de son livre est occupé par une lettre théologique de Léon l'Isaurien à Omar II, peut-être apocryphe, dans tous les cas n'ayant guère de rapport à l'*Histoire de l'Arménie*. Mais, malgré tout cela, c'est un auteur qui a de la valeur par sa véracité évidente et un patriotisme ardent qui lui donne une certaine éloquence quand il décrit les maux de sa patrie, dont il est témoin. »

Certains passages de cette notice auraient besoin d'un examen sérieux et peut-être de quelques rectifications : nous laissons ce soin à d'autres. Nous disons seulement : 1° que ce que M. Mohl dit de l'esprit *un peu étroit* des Arméniens, nous aurions de la peine à l'admettre ; car nous sommes certains que les historiens de notre nation, non-seulement cachent très-souvent la gloire et les grandeurs de leur pays, mais encore aiment à proclamer celles des autres avec une générosité peu commune ; 2° que les reproches attribués à l'historien Léonce nous semblent peu fondés, et nous ne croyons pas qu'il soit facile à un étranger de bien apprécier, par la traduction française, un ouvrage [qu'un homme tel que le P. J.-B. Aucher dit être d'une pureté

րենէն կարող ըլլայ օտարագրի մը լաւ եւ անսխալ դատաստան ընել այն պատմագրին ոճոյն վրայ որ Ազերբեյան Հ. Մկրտչին պէս անձ մը կը վկայէր : « Յատուկ եւ ընտիր հայկաբանութեամբ » զըրւած է : Հայերէն ընագիրն որ տպուի, այս եւ ասոնց նման խնդիրները անշուշտ դիւրաւ պիտի պարզուին :

Ռ. Ա. ԵՐԱՄԵԱՆ,

Աշ. Արեւ. Վարժարանին,

de style rare et remarquable. Nous espérons que, lorsque le texte arménien sera publié, ces questions seront mieux discutées.

R.-A. ERAN,

Elève de l'Institution Polyglotte.

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՆԴԵՍ ԲԱԳԱՂՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՕՅՄԱՆ ԱՂԵՐԱՆԳԻՐԻ Բ, ԿԱՍԵՐԻ ՌՈՒՍԱՆ :

Սեպտեմբեր ամսոյս մէջ Փարիզու՝ մանաւանդ րէ բոլոր եւրոպայի՝ մեծ լուրը Ռուսաց կայսեր օժման եւ քաղաքութեան հանդէսն էր . ազգային լրագիրք ալ մանրամասն գրութեամբ տեղեկութիւն տուին մերագնեայց այն հանդիսին զվսաւոր պարագաներուն վրայ :

Մենք գոհ ըլլանք ղենելով հոս Աղեքսանդրի Կայսեր կենդանագիրը, հետեւ ալ կարճ ի կարճոյ տեղեկութիւն մը, փոյք չընելով՝ որպէս միշտ՝ այնպիսեաց ոմանց խօսքերուն որ չեն յիշեր կամ չեն գիտեր քէ մեր ամսագիրը ոչ միայն Տաճկաստանի, այլ եւ Ռուսաստանի եւ ուրիշ երկիրներու Հայոց համար է : Անկէջ ի գատ մտքերնիս դրած ենք որ ոչք կրնայ իրաւացի մեղադրութիւն մը ընել մեզի՝ երբ առանց կողմնասիրութեան կամ շողոքորոտութեան աշխարհիս ճիւղ եւ իցէ նշանաւոր անձանց կենդանագիրներն ու վարքերը հրատարակենք՝ երբոր յարմար առիթ մը կուրենանք :

Աղեքսանդր Բ վեհափառ կայսրը ծնաւ Կալիփի 29ին (17) 1818ին : Հայրը Նիկողայոս կայսրը շատ մեծ ուրախութիւն ցուցուց անոր ծննդեան վրայ, եւ այս ուրախութիւնը իմացուցանաւ նաեւ այն եամակնէ գոր գրեց առ մտարապոլիտն Մոսքուայի Օգոստինոս այս խօսքերով՝ որ շատ կողմանէ նշանաւոր են .

« Սրբազան Տէր,

« Երկիւղի առն մահացուի ապիկարի, այլ « յուսով հաւատացեալ քրիստոնէի, տեսի ես

« զզալ հասանել րազմավտանգ ժամուն իմոցս
« կենաց : Անգիտացեալ գոր ինչ վերինն Տեսու-
« րիւն պահեալ էր ինձ, քաջալերեցի զանձն իմ
« ուխտիւ սրբութեան. եւ անդորր ոգով սպա-
« սեալ մնայի կամացն Աստուծոյ :

« Հաճեցաւ Աստուած տալ ինձ առնուլ զճաշակ
« քաղցրութեան հայր լինելոյ, եւ անտխնոյժ պա-
« հեաց զմայրն եւ գորդին : Եւ քեպէտ որ քննողն
« է սրտից՝ անկարօտ իցէ յայտարարութեան
« շնորհակալու մտաց մարդկան, սակայն միւս
« շնորհապարտ սիրտ պարտ անձին վարկանի
« փութալ ի Նոյն :

« Ուխտն իմ գոր հուպ ընդ հուպ կատարեցից՝
« է կանգնել յեկեղեցւոյ Նորոյն Նրուսաղեմի
« մատուռն յանուն Աղեքսանդրի Նեւսքի. ետէր
« յիշատակի հօր խրախմտի որ զպատուակա-
« նագոյնն ինչես իւր յԱմենակալն ապսպարէ,
« զքաղղ կնոջ իւրոյ եւ գորդւոյն :

« Դու ինքն, Սրբազան Տէր, եղիցես ինձ օգնա-
« կան եւ առաջնորդ ի կատարումն ուխտիս իմոյ
« ցանկալոյ . աղօթք սրտառուէք մատուցին
« առ Աստուած վասն մօրեւ եւ որդւոյ առ ոտս
« սեղանոյն գոր կանգնէ հայր շնորհակալու, եւ
« րազմացուցէ Բարձրեայն զաւուրս կենաց
« եոցա յուրախութիւն եւ ի սպաս ծառայութեան
« իւրեանց արքային, ի պատիւ եւ յօգուտ հայրե-
« նեաց :

« Հայցմամբօրհնութեանդ ձերոյ մնամ՝ եւ այլն :
« Կայսրորդւոյն դաստիարակութիւնը յանձնուե-
« ցաւ Ժուլիոսքի անունով հանձարեղ ու րազմա-